

відповіла, що ще не дочиталась), не брав активної участі у громадсько-політичному житті села, читав уроки на низькому ідейно-політичному рівні – отримував догани, а то й був звільнений, не дивлячись на педагогічний стаж, на прекрасне знання фактичного матеріалу, володіння методикою викладання.

Отже, вчитель був перетворений у покійного виконавця наказу, розпорядження, незважаючи на ефективність його роботи. Система освіти, що ґрунтувалась на ідеології, позбавляла людину можливості самостійного вибору способу поведінки, нав'язуючи їй єдиний стандарт ціннісної орієнтації, до якого кожному потрібно було пристосувати усі свої рішення і дії. Вчителів перетворювали на "гвинтиків" ідеологічної системи, на слухняних провідників ідей партії. Навіть не будучи членами партії, вони були зобов'язані виконувати рішення партійних і комсомольських органів.

Жахлива обстановка ідеологічного і фізичного терору сприяла виникненню інстинкту самозбереження та підкори вимогам влади, що штовхало вчителя до зречення від усього українського; від національної школи в Україні не залишалось нічого, бо з першого класу дітей відлучали від рідної культури, вчили служити інтересам партії комуністів, любити імперію, а не Батьківщину.

Однак, завдяки подвижницькій, самовідданій праці народного вчительства, молодь набула важливої загальноосвітньої підготовки, залучалася до громадсько-корисної, виробничої та творчої праці, що вплинуло на позитивно-якісні зміни соціальної структури суспільства.

ДЖЕРЕЛЯ ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980 роки) // Україна крізь віки. Т.13. – К., 1999; 2. Замлинська О.В. Культурне життя в Україні у 1943 – 1953 роках // Дис...канд.іст.наук.-К., 1995; 3. Красножон Н.Г. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя 1943-53 рр. // Дис...канд.іст.наук. – Переяслав-Хмельницький, 2002; 4. Огневюк В.О. Освіта в системі цінностей сталого людського розуму. – К., 2003; 5. Романенко М.І. Філософія освіти: історія і сучасність. – Дніпропетровськ, 2004; 6. Романець Л.М. Соціально-побутові умови освітян Вінниччини в 1944-1958 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Історія. Вип. XI. За матеріалами II Міжнародної наукової конференції "Національна інтелігенція в історії та культурі України у XIX – XXI століттях". – Вінниця, 2006. – С.258-261; II ж. Проблеми поповнення вчительськими кадрами шкіл України в повоснні роки // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Історія. Вип. X. – Вінниця, 2006. – С.162-164; II ж. Репресії проти вчительства Вінниччини в кінці 40-х – на початку 50-х рр. XX ст. // Політичні репресії та голодомори на Вінниччині в XX столітті у контексті національної пам'яті. Матеріали обласної науково-практичної конференції. – Вінниця, 2006. – С.109-115; 7. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. – К., 1967. – С.102-105; 8. Тичина П.Г. Піднести ідейно-політичну роботу серед учителів // Радянська школа. – 1945. – №1-2. – С.4; 9. Державний архів Вінницької області (далі ДАВО). – Ф.П.136. – Оп.12. – Спр.178. – Арк.12; 10. Там само. – Арк.7; 11. ДАВО. – Ф.Р.4897. – Оп.4. – Спр.62. – Арк.21; 12. Там само. – Спр.49. – Арк.91; 13. Там само. – Арк.17; 14. Там само. – Арк.254; 15. ДАВО. – Ф.Р.6023. – Оп.4. – Спр.26454. – Арк.81,82; – Спр.16299. – Арк.2,23; 16. Там само. – Спр.26506. – Арк.119; 17. ДАВО. – Ф.Р.4897. – Оп.7. – Спр.140. – Арк.4; 18. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.24. – Спр.2000. – Арк.3, 108; 19. ДАВО. – Ф.Р.2700. – Оп.6. – Спр.555. – Арк.22; 20. ДАВО. – Ф.Р.4897. – Оп.2. – Спр.5. – Арк.23; 21. ДАВО – Ф.Р.2700. – Оп.6. – Спр.555. – Арк. 168.

Т.Р. Соломонова

ДОЛЯ БІБЛІОТЕК ПОМІЩИЦЬКИХ МАЄТКІВ ПОДІЛЛЯ ЗА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Історія бібліотечної справи в Україні, зокрема бібліотечної мережі, сьогодні активно досліджується. За доби Української революції в цій галузі відбулися особливо важливі зміни. З одного боку, і українська незалежна держава, і більшовицька влада, на свій розсуд, підтримували розвиток нової структури бібліотечної мережі, а з іншого, відбувалося руйнування попередньої, причому зникали навіть окремі види бібліотек, наприклад, бібліотеки в поміщицьких маєтках. Частково цей процес був розглянутий у монографіях вітчизняних вчених Т. Ківшар «Український книжковий рух як історичне явище»¹, О. Нестуді «Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні»², С. Заремби «Нариси з історії українського пам'яткознавства»³, а також польських науковців А. Урбанського⁴ і Р.Афтаназі⁵. Кожний з авторів вводив у науковий обіг новий фактичний матеріал про події на Поділлі зазначеного періоду. Чимала цінна інформація міститься у

.....
спогадах свідків – відомих українських культурних діячів Л. Биковського⁶ та І. Филипчака⁷. Але спеціальної узагальнюючої роботи щодо нищення бібліотек у поміщицьких маєтках Поділля досі немає.

Події 1917-1920 рр., що були зламними в історії України, призвели й до революційних змін у культурному житті Поділля. З одного боку, розпочалась вдала боротьба проти неписьменності населення регіону, було організовано значну кількість шкіл, публічних бібліотек і музеїв, а з іншого, було знищено цілий сегмент культурного середовища. Особливо постраждали поміщицькі маєтки, в яких місцеві селяни і солдати грабували або просто знищували твори мистецтва, родові архіви, бібліотеки та предмети побуту. Варто зазначити, що поміщицькі маєтки Поділля почали гинути задовго до подій 1917 р. Масово це відбувалося після реформ 1861 р, поразки Листопадового повстання 1863 р., революції 1905 р. та під час бойових дій на Південно-Західному фронті Першої світової війни. Лютнева революція 1917 р. надала цьому згубному явищу глобальний розмах, який ще підсилила Жовтнева революція з її «Декретом про Землю». Зрозуміло, що основний інтерес «нових варварів» був сконцентрований на господарчих об'єктах, але разом з ними страждали історико-культурні колекції, зокрема книжкові. Київський журнал «Muzeum polskie» (1918, №2) на основі матеріалів вінницького часопису «Życie Polskie» подавав, наприклад, інформацію про осінні події 1917 р. на Поділлі, так звану «Російську Вандею» дезертирство солдат з фронту, що супроводжувалося грабуванням. Часописом зафіксовано 98 випадків нищення маєтків Поділля восени-взимку 1917-1918 рр.⁸ Наприклад, серед солдат запасних полків, які знаходилися на території Летичівського повіту, грабунок став основним промислом, а місцеві селяни тільки скуповували у них потрібні речі. Так на початку грудня 1917 р. стало відомо про руйнування збірки старовини та бібліотеки у 1 500 томів, серед яких було чимало рідкісних друків, в маєтку В. Козьмінського, вчинене солдатами 283-го запасного полку та місцевими селянами в с. Яблунівці (тепер Літинського р-ну)⁹. Незабаром над збіркою предметів старовини Мазаракі, власника маєтку в с. Голубівці, нависла загроза знищення в зв'язку з діями сільського земельного комітету, що розігнав «службовців і управителів маєтком та його охоронців»¹⁰. Під час цих подій на Поділлі постраждали відомі бібліотеки Соколовських у Северинівці (тепер Жмеринського р-ну), Львових у Чернятині (тепер Жмеринського р-ну), Анциферова у Баламутівці (тепер Ярмолинецького р-ну), Тишкевичів у Сатанові (тепер Городецького р-ну), Барановських у Березівці (тепер Могилів-Подільського р-ну), Залеських у Сказинцях (тепер Ярмолинецького р-ну), Маньковських у Юрківці (тепер Тульчинського р-ну), Орловських у Маліївцях (тепер Дунаєвецького р-ну), Меленевських у Нараївці (тепер Гайсинського р-ну), Старжинських у Панівцях (тепер Кам'янець-Подільського р-ну), Урбановських-Стажинських у Загінцях (тепер Деражнянського р-ну), Рудницьких у Новій Синяві (тепер Старосинявського р-ну), Хелмінського у Стрихівцях (тепер Ярмолинецького р-ну), Маркових у Войтовцях (тепер Летичівського р-ну) тощо¹¹. (Короткий огляд деяких родових бібліотек польської шляхти Поділля був зроблений нами у статті «Родові бібліотеки польської шляхти XVIII – початку XX ст.: вінницька сторінка»)^{11-a}.

Розуміння значення цих колекцій, потреби рятування цієї спадщини викликало в певних колах інтелігенції України рух до створення органів охорони культурної спадщини. Перші реальні кроки до утворення загальнонаціонального пам'яткоохоронного центру в Україні були зроблені ще в квітні 1917 р., коли розпочалось формування Центрального комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва в Україні, членами якого стали і подоляни: бершадчанин І. Зборовський¹², вінничанин О. Бабенко та кам'яничанин Ю. Сіцинський¹³. 28 квітня 1917 р. у Вінниці виникло Подільське товариство охорони культурно-історичних пам'яток¹⁴.

Завдяки підтримці відділу охорони пам'яток старовини й мистецтва, створеному у складі Генерального секретарства справ освітніх Української Центральної Ради, В. Вронський у листопаді 1917 р. зумів вивезти в безпечне місце колекцію О. Чарновського, що зберігалася в с. Ташлику Гайсинського повіту (тепер с. Веселівка Теплицького р-ну). На початку 1918 р. В. Стерло-Орлічкий вивіз з розгромленого вже маєтку в с. Нараївці 740 томів старовинної бібліотеки Меленевських¹⁵.

Українська влада намагалася налагодити державну охорону культурної спадщини на місцях. Першим кроком в цьому напрямку стало розроблене восени 1918 р. у відділі положення про місцевих комісарів з охорони пам'яток¹⁶. Причому ще до його затвердження у вищих інстанціях відділ надав тимчасові повноваження комісарів з охорони історико-культурної спадщини на Поділлі А. Мальованому і Є. Сувчинському¹⁷. Їм були надіслані детальні інструкції, в яких визначались першочергові пам'яткоохоронні заходи та особливо наголошувалось на необхідності створення комітетів охорони пам'яток.

Але розгортання наступних політичних і військових подій призвело до того, що невдовзі відділ фактично припинив своє існування. На теренах, які контролювала Директорія УНР, пам'ятки опинилися без державного догляду і охорони.

Трагічна доля, цього разу від рук солдатів армії УНР, спіткала предмети, зібрані в палаці Собанського в м. Бершадь Ольгопільського повіту. В середині лютого 1919 р. член Ольгопільської повітової народної управи І. Христич повідомив Подільське товариство охорони культурно-історичних цінностей (Вінниця), що розквартировані в палаці козаки опалювали приміщення старовинними французькими та польськими книгами. Він намагався привернути увагу членів товариства і до пам'яток у ще не розграбованій садибі Собанських (с. Баланівка, тепер Бершадського р-ну) та інших маєтках повіту. 12 лютого за допомогою цього ж товариства, яке стало пам'яткоохоронним центром всієї території під контролем Директорії УНР, звернувся агроном Літинського повіту М. Михалевич. Він бив на сполох через загрозу знищення цінних колекцій старовини та бібліотек в маєтках с. Чорнявки, Соколовських в с. Северинівці (тепер Жмеринського р-ну), с. Маківки, Левашових-Ксїдо в с. Качанівці (тепер Хмельницького р-ну), Колчаків в с. Літинці (тепер Літинського р-ну), Стадницьких в Старій Синяві (тепер Хмельницької обл.) та ін. Про таку ж загрозу пам'яткам в маєтках Ярошинських, Чарновських і Потоцьких в селах і містечках Куна (тепер Гайсинського р-ну), Комарівка (тепер Теплицького р-ну), Теплик, Кублич (тепер Теплицького р-ну) Гайсинського повіту президію товариства у лютому 1919 р. повідомив член Гайсинської повітової управи Ксендзюк. Він також просив допомоги товариства в організації охорони пам'яток краю¹⁸.

Хвиля погромів поміщицьких маєтків 1917-1918 рр., масова міграція населення, тривалі військові дії призвели до того, що багато пам'яток культурної спадщини залишилося на межі загибелі.

Навесні 1919 р. з приходом Червоної Армії на Поділля цю проблему спробували вирішити згідно з радянськими декретами. Так при культурно-просвітницьких відділах губернського і повітового ревкомів було створено комісії мистецтв і охорони пам'яток старовини. 16 квітня 1919 р. Подільський губревком розіслав у повіті телеграму «про охорону пам'яток старовини та предметів мистецтва», про облік «бібліотечно-історичних пам'яток та предметів мистецтва та видачу охоронних свідоцтв на них»¹⁹. Водночас пропонувалося збирки без безпосереднього нагляду власників націоналізувати.

Для збереження націоналізованих книжок у Вінниці при губернському відділі народної освіти було створено міжвідомчу комісію по охороні культурно-історичних пам'яток на чолі з місцевим громадським діячем М. Рененкампом, виділено окреме приміщення на вул. Богдана Хмельницького (тепер вул. Козицького). В новій організації було 12 працівників, серед яких Б. Багінський (завідувач), В. Лойє (головний бібліотекар), І. Филипчак (архівіст), Б. Фанстіль (експедитор), О. Ващенко, М. Купчик, Я. Куровська (бібліотекарі-лінгвісти) та ін.²⁰

За спогадами учасника цієї кампанії І. Филипчака, «сі бібліотеки були переважно власністю польських дідичів, містилася там вся культура польська. Все, що Польща від Рея та Кохановського видала, — все там можна було знайти, аж до найновішої модерністичної літератури. Крім того, була там оригінальна література німецька, французька, англійська, італійська, почавши від Данта та Петрарки, еспанська, шведська, данська etc. Все у перших старинних виданнях, у чудових, інколи фантастичних переплетах. Крім того, було там кільканадцять книжок арабських, перських, був Коран, книжки татарські, книжки до молення на всіх язиках та дещо із російського»²¹.

Але з приходом у місто денікінської армії будинок реквізували, а книги викинули на вулицю²². Ймовірно, саме тоді керівник архівно-музейного відділу губнаросвіти Ю. Александрович врятував їх, забравши до приміщення Вінницького архіву (тепер Державного архіву Вінницької області).

Разом з тим під час усупільнення книжкових багатств у віддалених від Вінниці місцях зникли, наприклад, бібліотеки в с. Антополі Ямпільського повіту (тепер Томашпільського р-ну)²³, містечках Куна (12 тис. томів) і Кублич (10 тис. томів) Гайсинського повіту²⁴.

Наприкінці літа 1919 р., коли уряд Директорії УНР більш-менш стало осів у Кам'янці-Подільському, було відновлено систематичні заходи української влади щодо рятування культурної спадщини. Для охорони націоналізованих пам'яток історії та мистецтв 14 серпня 1919 р. подільський губернський комісар Куриленко видав наказ про створення при повітових і міських управах комісій з обліку культурно-історичних пам'яток, які підпорядковувалися архівно-музейному відділу Подільської народної управи²⁵. Комісії повинні були реєструвати пам'ятки і не могли повертати націоналізовані речі нікому без особливого розпорядження.

У серпні 1919 р. запрацював відділ охорони пам'яток Головного управління мистецтв та національної культури²⁶, що намагався організувати охорону культурних цінностей, особливо на територіях, де під більшовицькою владою провели націоналізацію історико-культурних цінностей, але всі його спроби були марними²⁷. Уряд запропонував губернським і повітовим комісарам освіти тимчасово взяти під охорону пам'ятки старовини й мистецтва²⁸. Але масова загибель пам'яток від військових дій, розграбувань військовими, селянами, численними бандами тривала далі.

Ще 15 вересня 1919 р. відділ оприлюднив законопроект про охорону пам'яток старовини і мистецтва державою, який невдовзі було ухвалено Радою Народних Міністрів УНР²⁹. В ньому, зокрема, йшлося про перевезення нерозграбованих збірок старовинних речей, бібліотек, архівів з власницьких помешкань, залишених без догляду, до громадських установ, переважно шкіл або громадських бібліотек та передачу під розписку за описом завідувачам цих установ. Завдяки цій постанові, наприклад Ю. Олександровичу, вдалося врятувати згадані вже націоналізовані більшовиками приватні бібліотек, з яких згодом було утворено Вінницьку філію Всенародної бібліотеки України, а рештки збірок Орловських з с. Курилівки, Старжинських з с. Панівців потрапили до Кам'янець-Подільського державного українського університету³⁰, куди планувалося передати й янівську бібліотеку Холоневських³¹. У грудні 1919 р. Л. Биковському, помічнику бібліотекаря Кам'янець-Подільського державного українського університету, було доручено урятувати колекцію Холоневських. У Янові Биковський завантажив книгами цілий залізничний вагон і рушив додому, але у Жмеринці захворів на тиф. «Поспішно порозумівся з дирекцією української гімназії у Жмеринці. Передав їм вагон з книжками»³², а сам спробував дістатись Кам'янця-Подільського. Бібліотеку було розграбовано того ж дня ще на вокзалі під час гарматного обстрілу³³.

При Головному управлінні мистецтв та національної культури УНР у вересні було створено Комісію охорони пам'яток старовини і мистецтва, до складу якої входили переважно викладачі Кам'янець-Подільського державного українського університету. Й. Пеленський, І. Кривецький, А. Середа, М. Обідний, П. Клименко (голова)³⁴.

На жаль, після 16 листопада Комісія припинила свою діяльність. Її члени, які залишилися в Кам'янці, заснували Подільське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва на чолі з П. Клименком³⁵, згодом Ю. Сіцінським. Вони серед іншого склали перелік маєтків, де до революційних подій знаходилися найцінніші збірки (до реєстру увійшли Янів, Чернятин, Красносілка (тепер Бершадського р-ну), Куна, П'ятничани)³⁶, підготували статут про губернські вчені комісії для охорони і дослідження старовини і культури та положення про ці комісії³⁷. Але активна діяльність товариства тривала лише до 1920 р. — до захоплення поляками Кам'янця-Подільського.

Прихід польської армії на Поділля призвів до вивозу рідкісних друків з колишніх польських бібліотек регіону (Грохольських зі Стрижавки, Потоцьких з Печери, Соколовських з Северинівки) у Польщу.

З поверненням радянської влади у червні 1920 р. при Подільській губнаросвіті було організовано секцію охорони пам'яток старовини і мистецтва, головою якої став О. Бабенко³⁸, але через зростання розрухи, відсутність зв'язку їй важко було провадити роботу. Ситуація стала настільки загрозливою, що з серпня як губернська³⁹, так і повітові наросвіти (Ольгопільська⁴⁰, Гайсинська⁴¹) намагалися налагодити видачу охоронних листів всім, хто зареєструє «культурно-художньо-історичні вартості». До рятування культурної спадщини залучали всіх бажаючих. Так наприкінці року в Ольгопільському повіті цим опікувався професор А. Ярошевич, економіст за фахом⁴². Було поновлено діяльність з націоналізації бібліотек у регіоні.

Активну участь у вивченні книжкових багатств краю брав представник Всенародної бібліотеки України В. А. Камінський. Він оглянув зібрані у Вінниці націоналізовані книгозбірки, особисто об'їхав влітку 1920 р. південну і східну частину Вінницького повіту і у своєму звіті про відрядження констатував: «У порівнянні з Волинню, де я працював в минулому році, тут така сила-силенна книжок і до того ж книжок цінних з боку наукового і побутового, що вважаю святым обов'язком про це докласти. Поруч з тим це багатство мало поруйновано, і упорядкувати його повинно бути святым завданням нашої Національної Бібліотеки, до того ж першим та невідкладним»⁴³. Водночас він повідомляв про знищення бібліотек фон Мекк-Горчакових у Браїлові (тепер Жмеринського р-ну), Д. Гейдена у Сутисках (тепер Тиврівського р-ну), Протасових-Бахметєвих у Станіславчику (тепер Жмеринського р-ну), залишки чернятинської бібліотеки Львових, що зберігалися у жмеринській гімназії⁴⁴. Згодом завдяки зусиллям вінницької інтелігенції,

яка намагалася зберегти місцеві книжкові колекції, за сприяння В.А. Камінського було створено Вінницьку філію Всенародної бібліотеки України Всеукраїнської Академії наук.

В умовах військових дій, економічного розладу, браку транспортних засобів перевезти всі націоналізовані книгозбірні до Вінниці було неможливо. Адже для транспортування, наприклад, тільки частини книг і архівів родини Щербатових-Строганових-Потоцьких з Немирова знадобилося 101 ящик, 4 корзини та 19 сундуків⁴⁵. Тому реквізовані збірки часто ставали основою для творення сільських бібліотек, наприклад в Ольгопільському повіті взимку 1920-1921 рр. було організовано 50 бібліотек⁴⁶. Масовим формуванням подібних бібліотек відзначилися Вінницький (77 бібліотек), Кам'янець-Подільський (78), Новоушицький (50) повіти⁴⁷. Якщо типова сільська бібліотека мала фонд у декілька сотень книжок, то новоутворена книгозбірня у с.Соколівці (тепер Крижопільського р-ну) нараховувала 10 тис. томів, с.Ободівці (тепер Тростянецького р-ну) – 6 тис.⁴⁸

Треба відзначити, що представники всіх ворогуючих сторін добре розуміли значення історико-культурної спадщини, намагалися навіть на державному рівні, хоч і з різними цілями та методами, вирішити проблему її збереження. Але те, що дворянська культура була чужою і незрозумілою для селянського населення, призвело до її безоглядного нищення, тому націоналізація безгосподарних бібліотек, розпочата більшовицькою владою весною 1919 р. і підтримана українською незалежною владою 1919-1920 рр. сприяла збереженню наявних книжкових багатств поміщицьких маєтків регіону. І тому на цьому етапі творення публічних бібліотек і музеїв, доступних широким народним масам, стало чи не єдиним шляхом використання набутої таким чином спадщини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ківшар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917-1923). – К.: Логос, 1996. – 344 с.;
2. Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні: Доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії. – К., Полтава, 1994. – 242 с.;
3. Заремба С. Нариси з історії українського пам'яткознавства / Центр пам'яткознавства НАН України; Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури. – К., 2002. – 204 с.;
4. Urbański A. Z czarnego szlaku i tamtych rubieży. – Warsz., 1928. – 136s.;
5. Urbański A. Podzwonne na zgliszczach Litwy i Rusi. – Warsz., 1928. – 162s.;
6. Urbański A. Pro Memoria. – Warsz., 1929. – 154s.;
7. Urbański A. Memento kresowe. – Warsz., 1929. – 156s.;
8. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T.9. Województwo Podolskie. – 2-e wyd. – Wrocław, Warsz., Kraków, 1996. – 458s.;
9. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T.10. Województwo Braclawskie. – 2-e wyd. – Wrocław, Warsz., Kraków, 1996. – 573s.;
10. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T.11. Województwo Kijowskie. – 2-e wyd. – Wrocław, Warsz., Kraków, 1996. – 573s.;
11. Биховський Л. Книгарні-бібліотеки-академія: Спомини (1918-1922). – Мюнхен; Денвер: Дніпрова хвиля, 1971. – 134с.;
12. Филипчак І. Недрукований вірш Петра Артемовського Гулака і бібліотеки України // Літер.-наук. вісн. – 1926. – Т.91. – С.130-139.;
13. Pogromy i grabieże // Muzeum polskie. – 1918. – Т.2. – S.211-219.;
14. Нестуля О. Біля витоків... – С.70.;
15. Там само. – С.211-219.;
16. а. Соломонова Т.Р. Родові бібліотеки польської шляхти XVIII – початку ХХ ст.: вінницька сторінка // Вінниччина: минуле та сьогодні: Краєзн. дослід.: Матеріали ХХ Вінниц. наук. іст.-краєзн. конф. 27-28 жовт. 2005 р. – Вінниця, 2005. – С.67-73.;
17. Нестуля О. Біля витоків... – С.26.;
18. Там само. – С.45.;
19. Там само. – С.50-52.;
20. Там само. – С.73.;
21. Наше минуле. – 1918. – №2. – С.199-200.;
22. Нестуля О. Біля витоків... – С.121.;
23. Українська старовина. – 1919. – №1. – С.8.;
24. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листоп. 1918 – серп. 1919 рр.): 36 документів і матеріалів. – К., 1962. – С.525.;
25. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.Д-230. – Оп.1. – Спр.1923. – Арк.23.;
26. Филипчак І. Недрукований вірш... – С.137.;
27. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Архів НБУВ. – Спр.1. – Арк.287.;
28. Пам'ятки: Археогр. щорічник. Вип.1 / Упоряд. К. Климова та ін.; Укр. держ. НДІ архів. справи і документознавства. – К., 1998. – С.127.;
29. Там само. – С.129.;
30. ДАВО. – Ф.Д-286. – Оп.1. – Спр.98. – Арк.565.;
31. Пам'ятки... – С.17.;
32. Нестуля О. Біля витоків... – С.206.;
33. Там само. – С.210.;
34. Пам'ятки... – С.18.;
35. Там само. – С.18.;
36. Аftanazy R. Dzieje rezydencji... T.9. Województwo Podolskie. – S.180, 296.;
37. Биховський Л. Книгарні-бібліотеки-академія... – С.50-51.;
38. ДАВО. – Ф.Р-254. – Оп.1. – Спр.722. – Арк.311.;
39. Там само. – С.18.;
40. Там само. – С.19.;
41. ДАВО. – Ф.Д-230. – Оп.2. – Спр.10. – Арк.38.;
42. Пам'ятки... – С.19-20.;
43. ДАВО. – Ф.Р-254. – Оп.1. – Спр.227-а. – Арк.3.;
44. Там само. – Ф.Р-2625. – Оп.2 – Спр.115. – Арк.79-80.;
45. Там само. – Спр.43. – Арк.1.;
46. Там само. – Ф.Р-907. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.68-69.;
47. Там само. – Ф.Р-254. – Оп.1. – Спр.84. – Арк. 5(зв.).;
48. ІР НБУВ. Архів НБУВ. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.51-52.;
49. Там само. – Спр.1. – Арк.286-287.;
50. ДАВО. – Ф.Р-254. – Оп.1. – Спр.598. – Арк. 134-135.;
51. Там само. – Спр.84. – Арк.10-11.;
52. Там само. – Спр.146. – Арк.9.;
53. Там само. – Спр.84. – Арк.27.